

Др БОГУМИЛ ХРАБАК

**РАТАРСТВО СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ У ПОСЛЕДЊОЈ
ТРЕЋИНИ XV ВЕКА**

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

УДК 633 (091) „15в”

Без познавања пољопривреде у руралним условима XV столећа тешко се може имати укупан увид у остале услове и подручја живота одређене средине и популације. Та се основна привредна делатност не може парцијално проучавати, на пример за један данашњи град са селима његове општине, него захват мора да буде шири — да би се избегло уопштавање случајности и специфичности посебних области. Кад је реч о ратарској техници и културама, за реалне процене мора се посматрати и стање у Европи.

Историографске могућности краја средњег века ни издалека не могу давати одговоре које намеће друштвена и научна савременост. Студије о пољопривреди северне Србије у прво доба османлијске управе не постоје. Али, постоје турски пописни тефтери, делимично обелодањени у преводу, тако да је тиме добијена изузетна могућност крајње конкретне обраде низа питања. У географском смислу,

реч може бити само о фрагментарном испитивању, јер су ти порески спискови објављени само за субашиљук Браничево, нахије у поречју Западне Мораве и за две уже регије у североисточној Србији (Сврљиг, Бања). При том треба знати да крајњи север Србије, београдски предели и Мачва, још нису били у власти Турака. То намеће потребу компаративног посматрања и коришћења турских извора за суседне области (северозападна Бугарска, Босна).

Истраживања посматрана три подручја показују извесне регионалне одлике, које треба подробно осмотрити и зато материју ваља одвојено анализирати. У раду су најпре дати подаци о ратарској култури и техници западне и средењ Европе XIV и XV века. Северна Србија развојно заостаје за том целином, па зато трема имати у виду и претпоследње столеће медијевалног Запада. Поређење показује и неке развојне предности Србије: делимичан прелаз са тропољног на четворопољни плодоред и продукцију знатно већих количина пшенице, што је било условљено потребама Отоманског царства (исхрана велике војне силе, многобројни основани градски центри). Покушало се да се квантифициран уписани ушур претвори на савремене тежинске мере и истакну разлике, не само међу регијама, него и између суседних села. Те разлике су водиле тржишности. До краја XV века Турци нису онемогућавали робна кретања аграрним производима, па су настали системи слободних цена, мимо државних откупних депресивних, а тиме су почели ницати сеоски тргови. Промет се нарочито односио на пшеницу (јер су се њоме намиривале поданичке обавезе), свиње, сено, бостан и ниже вредне житарице за прехрану стоке, која се већ почела држати по појатама. Све је то морало да се посматра у склопу кретања становништва, при чему су досељеници доносили културе свог ранијег пребивалишта. Стога су у анкету укључене мезре, које већ нису само некадашња села, него и сејалишта новоосвојених парцела, јер је земља почела добијати у цени. Мортикултура је још увек незнатна и неразвијена, виноградарство преразвијено за конкретне услове, уз постојање муслиманских вароши у којима се није трошио алкохол. Цена шире је, ипак, јако варијабилна и понегде, уз неке друге културе, могла бити код ушура надомештена у новцу. То је само јачало робно-новчане подстицаје. Осцилације цена и код лана и у оквиру регије такође указују на почетак тржишности, коју су Турци већ у XVI веку зауставили.

I ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ КУЛТУРА У ЗАПАДНОЈ И СРЕДЊОЈ ЕВРОПИ 1300—1500.

I. Агрикултурни системи и опште стање ратарства

Треба разликовати две врсте ратарских усева — махуњине (махуњаче, сочивњаче) и немахуњине. Махуњина има две врсте: варијета (боб, пасуљ, сочиво, грашак, грахорица) и културне траве из рода махуњина (луцерка, детелине разних врста). Махуњине су житарице којих има такође два соја: суви усеви или праве траве (пшеница, раж, јечам, овас, кукуруз) и пољске траве из рода немахуњина (љуљ, фестука, Тимотијева трава). Све до почетка новог века, тј. са увођењем пољско-травне пољопривреде кроз системе обраде земље провлачила се устаљена идеја да различите врсте земљишта (оранице, пашњаци, ливаде, ледине) треба држати одвојено; тада је, пак, настала измењива пољопривреда због смењивања житарица и пољских трава. У средњем веку постигнут је изванредан напредак ротацијом махуњина, пре свега у Италији и на Истоку. Тек са настанком вароши у зрелом средњем веку склоп ротација је почео да се понавља и масовно шири. Махуњине за људску и сточну храну у многим земљама (на пример, у Енглеској) мало су биле заступљене; оне су гајене на посебним парцелама земљопоседника, док су кметови и закупци још увек обрађивали земљу на стари начин освежавајући тле угарењем. Тек концем средњег века производња махуњина порасла је у областима северно од Средоземља, па су и оне постале предмет унутрашње и међународне трговине. У северним пределима махуњине, које су уведене да замене угарење (јер азот црпи из ваздуха, а не из земље) најпре су се одомаћиле у градовима богатој Фландрији, а затим у Француској, па Енглеској. Каснији систем пољско-травне вегетације налагао је здруживање и обрађивање расејаних делова земљишта, што је био случај у доба двопољног и тропољног режима, а гарантовао је више јестива, не само човеку, него и стоци, и то не само лети, него и зими; тим системом настало је стајско гајење стоке и уопште нагли развитак сточарства, чиме су се почеле добијати веће количине меса и вуне, а обрадивој земљи је обезбеђено знатно више гнојива.

У току XVI века производња пшенице и неких махуњина, нарочито на бољим теренима и око урбаних насеља, изазивала је униформност. Због мањка пићне хране, радне стоке било је све мање, или се магараци, скроман у исхрани, хватало у запрегу, што је изаз-

вало даље сиромашење у погледу ђубрења, па се на свим земљиштина могла сејати једино робуснија раж. Тропољна ротација одржавана је у XVI веку и у Француској, јер је више одговарала систему са ситним закупницима. У неким областима Француске (на пример, јужно од Париза) махуњине су најрадије даване на аренду. У погледу плодореда јавили су се разни облици.¹ У XVI столећу нису чињене стечене одлучујуће навике. Зомбарт налази да је, почињући још пре средине XVI века, у Италији извршена рационализација у вођењу ратарства — и у обради поља, и у подизању стоке (на пример, у режији Фуђера у последњој трећини столећа). Ђино Луцато је мишљења да се под утицајем тзв. револуције цена у Француској у другој половини XVI века догодио дубоки преврат у расподели власништва, па, на основу М. Блока, пише да има измена у тропољном систему и плодореду, да се осећа нестаница радне стоке, итд. Утицао је, али у прво време, само квантитативно, и мали пораст становништва, како сматра В. Абел. Утицали су и капиталистички односи, који се замећу, како пише Р. Мусније. У сваком случају, од средине XV века, нарочито у Француској, врши се интензивна колонизација живља, па се и код феудалне класе и међу грађанима запажа жеља да се тле освоји, искористе заједничке утрине и претворе у ораћу земљу баруштине и шумарци, тако да су деонице зиратне земље знатно увећаване. Па ипак, квантитативни учинак био је скроман. На основу испитивања Равоа, зна се да је, примерице, Поату давао у XVI столећу само девет хектолитара пшенице по хектару (према 21 у XIX веку). Стога М. Блок држи да би било нелогично доносити цифре средњег приноса за време до краја XVIII века. Ипак, у то доба постоји утицај литерарне традиције о пољопривреди римске давнине, па и неки писци, који су настојали да унапреде предање. После Петра де Кресцентиса у Италији XIII века, треба у Француској у XVI столећу поменути Шарла Етјена и његову »Maison Rustique« и Оливјеа де Серса »Théâtre d'agriculture«, као и неке Немце (Херсебах, Колер).²

Квантитативни напредак ратарске производње почев од XVI века видљив је у Холандији, али не толико у житарству, колико у повртарству; ту се прешло на сејање детелине за стоку.³ Велику новину представља и сејање кукуруза, донесеног из Америке (иако има мишљења — Зомбарт — да је кукуруз постојао у јужној Европи током целог средњег века, али да није употребљаван за људску храну). Кромпир је сигурно пренесен из Новог света, но он долази до пуног изражаја у XVIII веку.⁴ Од нових култура у XVI веку, на

пример у Доњем Алзасу, наводе се: дуван, броћ, шафран, конопља, кукуруз, махуњине.⁵ Градови и приморске луке утицали су да је у њиховој улици сејана пшеница и да су подизани маслињаци. Поред тога, не само у Холандији, него и у суседству Венеције и око других италијанских вароши, радило се на бонификацијама: копани су јаркови и канали, па су установљаване црпне пумпе — да би се од баруштина добила ораница.⁶ Промене на тржишту довеле су до концентрације терена, тако да се дошло до ограђивања, које није карактеристично само за енглеско вунарство, него за све земље које су развијале модерну пољопривреду. Обрађивање се најпре почело уводити без буке и социјалног аларма као комасација, тј. груписање парцела, док су се налазиле у рукама кметова и закупника, а тек нешто доцније ограђивање се јавило као велики социјални покрет, који је лишио земље мноштво ратара — да би се створили пашњаци. И у Француској у XVI столећу има појава уништења заједничке општинске земље, као и захватања терена.⁷

2. Побољшице и ђубрење ратарских терена

Мелиорације у средњем веку извођене су да би се изменио састав тла и да би се оно учинило лакшим за обраду, односно да би се биљкама пружило више хранљивих састојака. У то доба стока није имала ни издалека онај значај који је стекла касније. Варошки живаљ, готово једини потрошач разноврсних меса и млечних производа, био је малобројан, а сеоско становништво јело је само свињетину. Животиње су живе на пољу, по утринама, пашњацима и планинским пасиштима, па је њихов измет био изгубљен за газдинство коме су припадале. За кречно побољшање глиновитог земљишта служио је лапорац, разуме се у областима где су постојала лежишта те материје. Средњовековни сељак није знао за хемијску улогу креча, па је на лапорац гледао као на обично ђубриво, иако је запазио да је његово дејство трајније. Извесни текстови говоре о црном лапорцу, што би могао да буде тресет. Коришћен је и песак, погодан за глиновиту земљу. Извесне морске обале пружале су спрудове шкољкастог песка и гомиле отпадака шкољака. Други природни производ, драгоцен за приморске крајеве, биле су алге, избачене плимом на жало; употребљаване су биле свеже—распростре у удубинама између бразда, било сагореле, пошто су осушене у гомилицама. То морско гнојиво, особито богато поташом, изазвало је најбоље дејство на корење и кртоле. У широким размерама коришћена је оплодна моћ пепела;

спаљивање траве, трња и шикара претходило је дубоком орању. Махуњине као сточна храна, закопаване су пре сазревања.⁸

Пошто никад није било довољно стајског ђубрива (које је и у Дубровнику постало трговачка роба), за обрадиве површине, енглеска властела је приморала своје закупце, фармере, да извесно време припоје своје овце властелинским стадима — да би то допринело ђубрењу земљишта. Да би се спречило сушење измета, уметани су слојеви земље, најчешће скинути, заједно са травом, у необрађеним деловима газдинства, посебно у тзв. хладним земаљма лошег квалитета. Њива нађубрена стајским гнојивом није се заоравала дубоко, јер се стајско ђубре губи већим спуштањем. Да би се увећала количина стајског ђубрива, сточна храна је распростирана — да иструне, а тако се поступало и са сламом. Измет из кокошара и голубарника специјално је цењен у баштованству. Близу насеља, нарочито у Фландрији, коришћен је и људски измет за повртарске културе. Ђубрива нису била у стању да земљи врате еквивалент елемената који је производња редовно одузимала сваке године. Стога је плодност земље опадала. Уместо „одмора“ земље, почело је подешавање плодореда, деобом обрадиве површине у три групе — на терене под зимским и пролећним усевима и на летњем угару. Марк Блок је установио да два типа плодореда деле Европу, не рачунајући узајамна прожимања — на двогодишњи тип у југозападним крајевима и на трогодишњи у северним областима. Ливаде, пашњаци и воћњаци били су ван плодореда, па је у оба режима било предвиђено једногодишње угарење. Поред мртвог угара, за време ког се земљиште стврдњава и прекрива штетним растињем, постојао је и активни угар, кад је поновљеним орањима и затварањем у тај угар резервног ђубрива, омогућено да се земљиште ветри и да се његова површина уситњава.⁹

У средњем веку није препоручивано да се орањем иде у дубину до неплодне здравице. Окопавање је било површинско, јер је њиме требало уништити драч и коров. Треће орање било је за два прста дубље од окопавања — зато да би се осушила површина. Земља се морала превртати и уситњавати плугом или руком. Примитивно орање изводило се ралицом. У најстаријој фази раоник на ралици, прост колац чији је врх био очврснут гвожђем, парао је земљу. Касније, уз примитиван вршак, дошле су две косе равни : у облику крова, чији је задатак био да са сваке стране обарају земљу која је подигнута из бразде. Плуг са раоником представљао је побољшану ралицу: његов раоник, испред кога се налазило цртало, врста окомитог широког ножа, секао је и превртао земљу, затрпа-

вајући траву и ђубре. Орање таквим плугом било је дубље и чистије. Да би се плитко орало, ископавала се бразда у средини парцеле коју је требало орати, а потом су наизменично, с једне и друге стране те средње бразде повлачене упоредне бразде. Плугове су вукли волови, коњи, па чак и мазге и магарци. Не само у Италији. Воллове су радије држали ради орања него коња, јер је јевтинији за исхрану, али и зато што је во мирнији и поузданији у послу од коња и што се месо убијеног вола могло употребити за храну. Разбијање грумена изводило се малим маљевима. Заравнавање њива и ситњење земљишта вршено је драљчом.¹⁰

Озима жита сејана су рано — да би корење имало времена да ојача пре већих хладноћа. И пролећна жита (овас, јечам, просо), односно махуњине, рано су засејавани на глиновитом или каменитом земљишту — да би се семе могло хранити зимском влагом. У кречним и песковитим теренима било је некорисно рано сејати, јер је и најмања киша била довољна да их накваси. Препоручивано је да се сваке године мења семе, јер да семе са другог земљишта даје већи принос. Количина семена које је требало употребити зависила је од земљишта. За сејање су примењивана два начина, према томе да ли је терен узоран на редове или на бразде. У првом случају семе је бацано руком испред ратара, а потом је затрпавано дрљачом, обично унакрст, при чему су дрљачу вукле једна или две теглеће животиње, чешће коњи; у другом случају могле су се јавити две могућности: или сејач баца семе у бразду, не разбацујући га, већ сипајући га упоредно правцу хода, после чега је један орач плугом превртао земљу у плитку бразду, или је семе бацано по линији још непреоране земље, коју је плуг прекривао с обе стране, образујући гребен бразде. Семе је заштићивано од стајаће воде каналићима за отицање; заштиту семена од птица и дивалчи изводила су деца праћкама и батинама, а понекад је засејана њива ограђивана лаким палисадом.¹¹

Плевљење је заузимало значајно место. Обављано је у пролеће и још једном после Јовањдана — кроз зрело жито да би се исекао расцветани драч и остали крупни коров с дубоким корењем. Тај посао обављале су жене малим двозубим и трозубим вилама оштрих ивица. Коров је изношен из ораница и слаган у гомиле — да би с јесени послужио за стварање хумуса. Плевљење у готово већ зром житу и мале количине употребљеног семена указивали би да је жито морало бити сејано веома ретко, најчешће по линији плуга. Сејање с великим одстојањем можда је било потребно с обзиром на недо-

вољне количине стајског ђубрива. У годинама кад је температура била повољна, обилно и снажно бокорење, коме су погодовала брижљива окопавања руком, делимично је надокнађивало слабу густину усева.¹²

Жетва житарица обављана је српом, и то у горњој трећини стабљике, не много испод класа, да би се брже радило и да би запремина била мања. Дуге стабљике сламе и корова сечене су косом; слама је коришћена као сточна храна, као стеља или је спаљивана — да би се уништио коров, односно да би се њива пођубрила пепелом. За овас (зоб) и јечам, чија је слама много јача, операција је вршена одједном, и то — косом. Иза жетелаца ишли су везиоци који су везивали (сламом, у богатијим крајевима кудељом) снопове, остављајући жито у руковетима да би се боље просушило. Снопље, одвожено колима, стављано је на гомилу на отвореном простору или у житницама. Велепоседници и црквене установе располагали су често огромним житницама, чије су кровне конструкције подупирали низови стубова. Кад је род скинут са њива, набирчење је дозвољавано целом сеоском живљу или чешће само сиротињи или немоћнима. Обично после два дана на њиве је пуштана стока, обично свиње и живина.¹³

Вршидба је обављана на гумну, за жито остављено у пласту, и то одмах после жетве или на смену у житницама током целе зиме. Најједноставнији поступак, особито на малим газдинствима, састојао се у томе да се узме прегршт стабљика, па да се њом удара у под, о зид или неку косу раван, често од летава; потом су из тако омлаћених класова последња зрна избацивана помоћу штапића. Савршенији начини показивали су два основна поступка — ударање (на северу) или гњечење (у средоземном басену). Млаћење је тражило више снаге од човека, али је вршидба обављана брже, радикалније и уз мање штете по зрно. Оно је најпре обављано мотком, односно врбовим или кестеновим штапом. Завршетак млатила могао је бити расцепљен или би се везивало више прUTOва, па су између појединих „грана“ стављане плочице; тако да се добијао млат (који Римљани нису познавали све до пред сам крај царства). Посленици су били окренути једни другима у два паралелна реда, па су ритмички тукли по двоструком реду одрешених снопова. Прво гњечење обављано је гажењем од стране људи и животиња по дебљем слоју житарица. Том приликом су коњима, воловима, мазгама и магарцима претходно скидане потковице — да би се избегло мрвљење зрна; човек је смештен у средишту и имао је задатак да бичем нагони

стоку — да се непрестано креће унаоколо. С времена на време слама је претресана — да би се избегло њено сабијање и да би се сви класови ставили под потребни притисак. Усавршено гњечење састојало се у томе да је стока по слоју житарица вукла какав тежак предмет (обрнуте дрљаче, нека врста саоница, ваљкови). Млаћење и гажење могло је бити комбиновано. Гумно је представљало глатку површину земље, обично покривену глином и премазану танким слојем разблажене кравље балеге. Потом је зрневље вејано помоћу решета од врбовог прућа или лопате. Изгледа да је млинар примао на себе да још једном овеје жито. Што се тиче сламе, она је слагана у камаре на отвореном простору или у шупи. Кад је жито дуго стајало у амбару, претресано је с времена на време — да би се избегло да се „упали“ и да би се сузбиле штеточине.¹⁴

Ливаде у средњем веку биле су ретке (можда око 5% површина). Независно од њих, постојали су општински пашњаци. Ливада као ограђени пашњак, намењен за кошење, чија је трава престала да буде заједничка ствар једног колектива становника, јављала се као ограђена парцела у суседству насеља. Понекад су на ливади сађене воћке, па је настајао воћњак. Ако је ливада имала сталну притоку воде, настајао је зовик, врбак. Стада нису пасла на ливадама, него на пашњацима и на ивицама шума. У току столећа ранија велика пасишта су радикално смањена, претварајући се посебно у ливаде. У условима слабих саобраћајних могућности, због потребе да сви производе, ливаде су даље претваране у оранице. Кад је, међутим, размена олакшана, тамо где су природни услови ту промену чинили корисном, од њива су настале ливаде. Због тога се десило да су у XV и посебно у XVI веку неке дотад искључиво ратарске области (као Сицилија и Апулија) почеле да извозе стоку и сточне производе. Интензивно сточарство било је везано за укидање пустопаше и за ширење ливада на рачун пашњака и шума. Трава је на ливадама кошена о разним датумима, од краја маја до краја јула, и то изгледа једном косом много савитљивијом него касније. Наредног дана трава је поново распростирана, а увече је стављана у гомилице — да би се изазвало лако врење, али и да не дође до „паљења“. Осушено сено уношено је у сењак уз кућу. Кад ливада није била стално ограђена, власник или закупац имао је права само на прво кошење, које је, према обичају, имало да буде скинуто са ливаде пре Јовањдана (24. јуна), или пре Свете Магдалене (22. јула). После тог датума испаша је постајала заједничка. Друга косидба, звана отавска, долазила је после главне сезоне. Ливаде су изискивале мно-

го мање рада него оранице. Крајем зиме по њима је растурано стајско ђубре, касније је уклањано камење и коров, а ако је положај места дозвољавао, често је примењивано и наводњавање водом из сложене мреже канала. Користићење воде изискивало је каткад знатне радове, а било је регулисано врло детаљним правилницима. Некад, уместо наводњавања, ваљало је санирати, осигурати помоћу јаркова отицање стајаће воде — да би се уклонили рогоз и друге штетне биљке. Средњи век је знао за подводно исушивање помоћу цеви од керамике, или помоћу малих ровова испуњених сувим камењем. Требало је пазити и на одроњавање ограда које су биле битне за ливаду. После дужих интервала ливаде су враћене обради, утолико пре што оне нагомилавају резерве азота, повољног за жетву житарица. Сено је дало повода настанку извесне трговине, нарочито оно које је добијено на ливадама уз неки главни пут, јер се, као кабаста роба, сено могло преносити само воденим путем.¹⁵

3. Раширеност житарица и махуњина у западној и средњој Европи у доба зрелог средњег века

Међу озимим житима најпознатија је бела пшеница, племенита житарица. Постојало је више сората пшенице, али се кроз постојећу документацију тек изузетно помињу неки називи тих врста (на пример, „алберон“). Место поред пшенице заузимао је пир, црвено ошљасто тврдо жито, у XVI веку најраширенија врста житарица у Француској, уопште одомаћено на југу Европе. Још више од пира, за људску храну служила је раж, (грубо жито које није захтевало квалитетну земљу), много раширенија него данас. Од мешавине ражи и јечма справљан је „домаћи хлеб“, за разлику од „сомуна“, белог пшеничног хлеба. У Бретањи је раж била доминантна култура, а у Оверњу је представљала „жито“. Понекад су пшеница и раж заједно сејани, јер се сматрало да ће раж, виша и отпорнија од пшенице, заштитити ову од мразева. Док је пшеница више сејана у блатњавој земљи, раж је успевала и у прашњавој. Било је и других „сумјешница“, рецимо јечам-овас, као што је било и у области (Грезиводан) где се раж и јечам једва помињу, а главне су житарице биле пшеница и оvas. На крчевинама више је сејана пшеница, као жито које је много захтевало. Изгледа да је у Енглеској пшеница заузимала важно место, јер релативно ретко има помена о ражи.¹⁶

Главне пролећне житарице су јечам и оvas. Од озимог јечма познатији је двореди или јари, који је, као и онај сејан у јесен, слу-

жио за исхрану стоке и за справљање пива, понегде и за мешање хелба. И код овса су постојали озими и јари; јари је сејан зато да у појединим областима не страда од мразева. Овас је, иначе, житарица нордијских и балтичких области. Служио је за справљање пива, за исхрану стоке и за јело људи у облику каше; у Енглеској је мешен и овсени хлеб. Постојала је и мешавина пшенице, јечма и овса; до овога је свакако долазило кад је пшеница у пролеће изникла сувише ретко, па је уз њу сејан и јари јечам и овас. Овас је доносио веће приносе него јечам, па је био раширенији од јечма, који је тражио нешто бољу земљу. Просо (пренесено са Истока у XIII веку) и његов гроздасти пандан „ланик“ служили су за исхрану живине, а ољуштен и за људску прехрану, у облику каше па и за хлеб (Италија, делови Француске); претходник је кукуруза. На југу Француске и у Италији већ крајем XIII века среће се сирак. Хелда се јавила у Француској тек средином XV века.¹⁷

Махуњине су спадале у пролећне културе и биле су доста раширене: боб и грашак за људску, а грахорица за сточну храну. Брашно боба и грашка у случају оскудице мешано је са брашном пшенице у изради хлеба. Боб је, нарочито на селу, имао функцију каснијег кромпира и употребљаван је на разне начине (полузелен у махуни, сув, пире). Такође много раширен, у бројним варијететима, грашак је служио за чорбе, као вариво уз сланину, у махуни и зрео ољуштен, самлевен у брашно. У вези с пасуљом вођена је у науци дискусија о томе да ли потиче из Америке и да ли његово раније познато име (*faseolus*) не означава нешто друго (ситан боб, грахорицу, биљку азијског порекла). У Француској савремене врсте пасуља су одомаћене тек од XVI века и увезене су из Италије. Све до XVIII столећа пасуљ је био мало цењен. Слично пасуљу, ни сочиво све доскора није уживало репутацију, иако је било добро познато. Грахорица је давана зелена стоци и често је сејана у другој години трогодишњег плодореда, измешана са грашком и овсем. Семе грахорице представљало је омиљену храну живине и голубова. Понекад је брашно од грахорице уношено у састав хлеба. Луцерка и турска детелина не јављају се у средњевековним текстовима, иако су Арапи, љубитељи коња, ценили храњивост ових биљака, па су их ширили у медитеранским земљама. Турска детелина, која воли кречњачки терен, отпорнија је од обичне детелине према суши; пренесена је у Француску из Италије пре средине XVI века. Детелина је импортована у исто време из Шпаније и Холандије. Луцерку су, такође, Арапи одомаћили у Шпанији, где је задржала назив персијског по-

рекла (alfalfa). Производња те сточне хране проширена је у западној и средњој Европи тек у XVIII веку.¹⁸

4. Стока као чинилац ратарства

Марва је служила као човеков помоћник при орању, дрљању и вршидби, превлачила је терете, производила је природно гнојиво. Овога је увек било недовољно, па је мањак надомештен вишекратним преоравањем, три (после 1300 године), и четири пута годишње. У исхрани људи највише је служило најјевтиније месо свиње, која је најчешће држана у жировитим шумама. Шуме су давале огревно и дрво за алатке представљале су резервне просторе за ширење орања, као терени за ловокрадице дивљачи (лов је припадао само племству), односно као место боравка луталица. Поред свиња, шуме су најчешће посећивале козе. Крчење шумарака у време увећања популације (од XII века) било је често, али су лако исцрпљиване крчевине неретко служиле само привремено, претварајући се у пашњаке. Крчевине су јачале сељака, иако од 1300. године долази до сужавања зиратних површина. Крчење шума морало се плански регулисати, не само да не настане ерозија земљишта са плитким хумусом, него и да се сачува паша за стоку. Тешке плугове, нарочито без точкова (на југу Европе) морале су вући по две запреге, тако да је орање водило удруживању сељака у коришћењу стоке, уосталом и код скупљих плугова. Код западних Словена надмоћност коња била је призната још у XII веку, тако да је јединицу орања представљало оно што за један дан може да пооре један коњ или пар волова; водећи рачуна о спорости радног ефекта волова и мада уз скромнију храну, во је био 30% скупљи у радном процесу, али су и сељак и властелин ипак радије упрезали вола, због тога што је био много јевтинији, није тражио овас за храну, а говеђе месо је радо било виђено на трпези. Ухрањени волови продаје ради држани су између Ускрса и Духова. Њима сродни спори биволи у Француској су држани у опатији Клерво, доведени из Италије. У средоземним областима, где се овас тешко гаји, ораћи волови су господари на њивама, али и у Бургундији, где је цена коња од средине XIII века била превисока.¹⁹ Уосталом, овас је свуда потискиван од махуњина, јер је урбано становништво повећало консомацију пољопривредних производа и тражило је савршеније културе.²⁰ Веће уклапање стоке у ратарство 1300—1500. године било је омогућено производњом пићне хране, подизањем снажније расе радне стоке веш-

тим укрштањем, па добијањем јевтине мазге, вунастије овце и краве са више млека. У то време је унапређен и транспорт ратарских плодова израдом рационалнијих теретних кола, чврстим коњским амовима и поткивањем товарне марве. Увећан је број стоке и побољшано је њихово искоришћавање.²¹ Касније, када је даље увећано становништво тражило ширење ратарских парцела, па и по цену смањивања сточарских производа, сељак се у Албанији супротставио тим тенденцијама, иако је зиратно земљиште ту још првих деценија XX века представљало острва у мору шума и пашњака.²²

II РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА 60-их ГОДИНА XV ВЕКА: ПРИМЕР БРАНИЧЕВА

1. Географски, демографски и општи порески подаци о Браничеву 1467. године

Деспотовина је пала под исламску власт 1459, а Браничево годину дана раније. Први турски систематски извор који може да покаже ратарску производњу је браничевски дефтер 1467. То је скраћени назив за „Поименични попис покрајине Браничево“, начињен ради евидентирања државних прихода, односно фискалних обавеза становништва према Отоманском царству. За остале области северне Србије не постоји из те деценије слична документација.

Браничевски субашилук (вилајет) састојао се 1467. из седам регија: Пек (тврђава Голубац), Лучица (тргови Лучица и Тополовник), Звижд, Ждрело (тргови Кула и Старци), Омољ (трг Госпођинце), Ресава (тврђава Ресава, тргови Суботица и Орашје) и Раваница. Последње две регије не припадају Браничеву, него су из тренутних војних разлога прикључене у крајиште Али-бега Михаловића, видинског санџак-бега. Насеља и опорезована лица била су регистрована према пореским категоријама: (1) хас царски, (2) хас браничевског субаше, (3) чифтлук браничевског субаше, (4) тимари спахија муслимана, (5) тимари спахија хришћана, (6) тимари намештеника у тврђави Ресави, (7) добра соколара, јастребара, мартолосоа и осталих хришћана ослобођених пореза, (8) добра војника. Врло бурна прошлост овог крајишта до коначног пада под османлијску власт, потом војни и крајишки карактер турске управе и чести сукоби са Угарском у подунавском појасу допринели су сталном мењању демографске, па и етничке, структуре овога подручја, а самим тим и тита продукције становништва. Све набројане регије пре 1458. нису припадале области Браничева (Кучево, Хомоље, па и Пек и Звижд),

која се стварно поклапала са простором Лучице. Јурисдикција браничевске митрополије последњих деценија деспотовине готово се поклапала са територијом браничевског субашилука.

У Лучици је 1467. забележено 95 насељених места, у којима је живело 2.114 породица, односно пореских глава. Највећа насеља била је сама Лучица (94 дома), са приходом од преко 10.700 акчи, од чега је 4.000 отпадало на пазарне таксе и монопол. Преко 50 кућа имала су још села: Салаковац, Петка, Кленчика, Браничево, Костолац, Кисељево, Храм и Долње Црниће, док је Пожаревац био са 49 домова. Испод десет кућа било је 21 насеље, док је за Глажане забележено да је напуштено. Укупан порески допринос живља Лучице, износио је 197.000 акчи, од чега је 92.000 уписано као приход Али-бега (остварен углавном од 26 већих села). У Лучици није нотирано ниједно село са влашким и војничким фамилијама. Друга по величини област била је Ждрело, у коме су пописана 72 насељена места са 1.158 домова и укупним приходом од 99.600 акчи. Али-бег је уживао учинак свега четири села са 78 кућа и са приходом од 7.200 аспри. У Ждрелу се налазио један део Али-бегових чифтлука, са 95 влашких кућа и са дохотком од 4.700 акчи. Ту су били настањени и војнуци. Највеће место у Ждрелу, Тополница, било је и најнасељеније место у целом субашилуку, са 111 кућа и приходом од 11.000 аспри. Осим Тополнице, регистрована су само још два већа села — Бајићи (64) и Калиште (53 куће). У регији Пека уписано је 57 насељених места, са 846 породица и 62.900 акчи прихода. Све што је од прихода у Браничеву припадало султановој каси био је доходак од четири тамошњих села, са 157 кућа и 14.700 акчи прихода. Браничевски субаша је ту убирао 8.700 аспри. Остало је припадало тимарницима, а 53 војнука, 116 јамака и један лагатор били су размештени у 11 села. Преко 50 домова имали су само Трстеник и Клење, док су остала насеља била ретко настањена. Омољ је била војнучка област, са 26 породица јастребара и 132 породице земљорадничке раје. Хасу Али-бега припадало је 10.700 акчи. У регији Звижд нотирано је само пет села, у којима су живели Власи, ту скоро досељени. Приходи тих Влаха (3.025 аспри) уписани су у Али-бегов хас. Област Ресава 1467. имала је 46 села раје, војнука и Влаха. У 40 рајинских насеља укључено је 530 домова са 39.000 акчи пореских обавеза. Влашких кућа било је 22, војнучких шест, соколарских шест и јастребарских два. Регија Раванице била је у време пописивања изузетно ретко насељена — само 13 села, са 196 фамилија, од којих 50 војнучких. Становништво Раванице уплаћи-

вало је 4.150 акчи прихода Али-бегу и 13.000 спахијама. Становници су напуштали куће, па бежали у планине или преко Дунава и Саве у Угарску, јер су после 1455. године били изложени сталним провалама турских пљачкаша.

Насеља браничевског субашилука 1467. била су концентрисана у плодним долинама Млаве, Пека и Ресаве, односно крај обале Дунава и Мораве. Али-бегова насељавање влашког живља у селима Ждрела, Звижда и Ресаве имало је за циљ да се тај простор попуни новим становништвом. На основу броја кућа може се апроксимативно установити број популације у субашилуку у седмој деценији столећа. Приближно је било 5.250 породица или 37—42.000 житеља (седам до осам чланова у породицама). Према регијама тај распоред је износио: Лучица 15—17.000, Ждрело 8—9.000, Пек 6—7.000, Ресава 3.700—4.200, Омољ 2.200—2.500, Раваница 1.400—1.600 и Звижд 550—650.¹

Економски и социјално-правни положај становништва Браничева био је налик ономе у другим балканским областима Царства, па зато и може да послужи као пример за уопштавање. Највећи део живља бавио се ратарством или сточарством као допунском делатношћу. Њихови поседи имали су карактер закупа са пореским обавезама годишњег нивоа, редовним и ванредним. Житарице су мерене лукном, пшеница је процењена на 12, а јечам, овас, просо и друга мање вредна жита на 10 акчи. Порез за цереалије даван је десетином, а износио је осмину урода. Десетина је давана спахији по извршеној вршидби. Десетак од винограда изражаван је у медама, процењеним на 15 аспри. Од осталих редовних природних дажбина, свака баштина давала је по једна кола сена и једна кола дрва, а стварно нешто мање. За баштенске и текстилне културе давана је десетина, и то у новцу. Плаћало се феудалцима и за свиње и овце (по пола акче по грлу). Уз то је ишла жировина, за коришћење жира у буковим шумама, које је могла бити и знатнија (село Рашанац у Ждрелу плаћало је 300 акчи). Порез у виду десетка плаћан је и на кошнице и риболов. Од млинова раја је држала 78, а 30 је припадало хасовима; од жрвња се плаћало 15 акчи, што није било много.

2. Ратарске културе, плодоред и количине произведене хране у регијама Браничева 1467. године

У поређењу са западним земљама, агротехника и оруђа су били примитивнији, али је структура култура и њихов плодоред био са-

вршенији у Браничеву 1467. Пшеница је сејана у кудикамо већим количинама. Не помињу се инфериорни црвенкасти пир (каплуца) и шиљ, а од зрнатица (махуњина) — боб, грашак и сочивица. Сејање зрневља две, па и три, житарице није било ретко, свакако због јакних ветрова и мразева, посебно овас који је, као јачи и виши могао да заштити нежнији јечам и просо. Од великог је значаја однос добијених количина пшенице, као озиме биљке, и ниже вредних житарица (јечам, овас, раж, просо), које су углавном биле јаре. Како су обавезе унесене у дефтер биле константне, двострука уписана пшеница значила је двапут веће ангажоване површине, што у тропољном систему значи прелазак на поредак са три њиве под културом; како је једна парцела морала да остане на угару, „одмору“, тропољни систем претварао се у четворопољни, непознат на Западу. Такав режим био је много развијенији на Косову, што излази из дефтера за 1455. годину, и то свакако под утицајем развијеног ратарства у Византији, где је развијен и шестопољни систем. Понекад, али ретко се дешава да у двострукој пропорцији има мање вредних јарих култура, што је само знак да су се такве пропорције ротирале и да је реч, не о случају, него обавезном режиму. Тај четворопољски систем упражњаван је у већим насељима, положеним на бољој, долинској земљи. На лошијим парцелама има случајева, посебно у регији Лучици, да јарих култура има више него пшенице, разуме се у тропољном плодореду. Можда је понегде то било узрочено захтевом спахија, јер им је овас био потребан за исхрану коња. Како су јечам и нека мање вредна жита могла бити и озима, сејање обеју варијаната утицало је на пропорције у обавезном предавању десетка.

У регији Лучици четворопољни плодоред имала су насеља: Семихово (69), Добрујевци (73), Кисељово (84), Долње Црниће (99), Птићевци (129), Кобиљево (147), Белошевац (156), Крављи Дол (233), Влашки Дол (243). Највеће количине пшенице давала су села: Лучица (140 лукана), Семихово (120), Пожаревац (143), Петка (140), место Браничево (150), Костолац (140), Долње Црниће (200), Бајић (200) и Кочић (120 лукана). Укупна феудална рента у рејону Лучице износила је: пшенице — 4.044 лукана, јечма — 1.593, овса — 831, проса — 930 и ражи свега 22 лукна; помешани овас и раж испоручени су у количини од 159 лукана, јечам и овас — 134 лукана. Раж је сејан издвојено у селима Таперде, Потројце и Брежани, и то у највећој количини од седам лукана десетка, са овсем у насељима Салаковац, Дрмна, Дољинац, Богуновац и Крављи Дол, са највећом количином од 50 лукана десетка (у Салаковцу). Јечам самородно највише је не-

гован у селу Петка (67 лукана десетка), а са преко 50 лукана био је присутан још у четири места; помешан са овсем највећу количину исказује у Пешчаници, са 45 лукана. Највећа количина овса била је 33 лукана десетка у селу Долње Црниће, и са 40 лукана у селу Таперде и у још четири насеља са преко 30 лукана десетка. Просо је највише сејан у селу Лучици и још у два места са по 40 лукана десетка. Од ових количина царски хас је убирао десетак у четири села регије — Пек, Трстеник, Худојевац, Клење и Храбровац, која су имала 157 домова и обезбеђивала су доходак од 14.000 акчи годишње; ту је од житарица било: 295 лукана пшенице, 132 јечма, 54 овса и 41 лукно проса. Тако се исто могу израчунати количине које су ишле Али-бегу Михаловићу и тимарницима.

Ако је десетак стварно износио 10% рода, онда исказаним вредностима треба само дописати једну нулу. Пре ће бити да је ушур само номинално износио десети део, а да је стварно узимана осмина приноса. Према томе, остаје да се наведене количине помноже са осам да би се добила количина ренте израчуната у лукнима. Лукно је у Смедеревском санџаку, дакле и у Браничеву износило 72 оке, тј. 92,36 килограма.² Значи: количине ренте треба помножити са 738,88 кг. Тако би вредност код пшенице била 2.959.078,72 кг или 295,9 вагона, код јечма 1.177.035,84 кг или 117,7 вагона, код овса 613.909,28 кг или 61,39 вагона, код проса 687.158,4 кг или 68,7 вагона, код овса + ражи 117.481,92 кг или 11,748 вагона, код јечма + овса 99.009,92 кг или 9,9 вагона. Султанов хас примао је из Браничева 21,79 вагона пшенице, 9,9 вагона јечма, 3,99 вагона овса и 3,29 вагона проса.

Баштенске културе у регији Лучици нашле су места у тефтеру, али у целини нису произвођене у иоле знатнијим количинама, нити су представљале важнији састојак у исхрани становништва. Обично су убележене под општим називом „десетина од поврћа“, а вредност је изражавана у аспрама. У области Лучици она је износила 1.784 акче. Постојала је посебна група за сочива, чија је вредност процењена са 268 акчи. Грах је регистрован само у селу Богуновцу са пет акчи. Група „сочиво и боб“ иотирана је у селу Брајанима са десет аспри. Највећа количина сочива нађена је у два села са по 20 акчи. То су били десетци, па су произведене количине вределе осам или десет пута толико. У скупини „поврће“ највеће уписане количине износиле су: 88 акчи (Долње Црниће), 70 (Салаковац) и 60 акчи (Петка, Браничево). Стварна вредност била је осам или десет пута већа. Све су то, ипак, мале количине, тако да позитиван учинак

варира у освежавању земљишта тада у регији Лучици практично није постојао.

Стварне произведене количине морале су бити нешто веће, јер нарочито у случају житарица колоне за неке културе у појединим селима нису означене бројком, мада је било јасно да су те културе сејане у тим селима.

Воће је унесено у пореске обавезе 12 села регије Лучице у укупном износу од 92 акче десетка, највише (20 аспри) у Семихову. Ораси су забележени у трошковнику трију насеља (Крављи Дол, Кленчика, Брајани), са највећом свотом од 20 аспри (Крављи Дол).

Десетак шире у нахији Лучици износио је 3.162 медри. Изузетно велика количина (1.300 медри) уписана је у обавезе Салаковца. Преко 100 медри десетка производила су села: Лучица (180), Прибишница (104), Пожаревац (100), Долње Црниће (130) и Бискупац (110). Медра је у смедеревском санцаку износила 56,5 литара. По том би рачуну укупна продукција шире у Лучици износила 1.776.530 литара.

У Браничевском субашилуку 1467. године од текстилних биљака чешће и више је гајен лан, али у свима регијама била је присутна и конопља. Највише лана производила је нахија Лучица, а највише конопље Ждрело, док су у Ресави обе биљке остваривале подједнак приход, али у разним насељима. Култура лана била је у Србији распрострањена и у XIV веку (мада о томе има мање историјских извора). Конопља, пак, забележена је око 1428. године у манастиру на извору речице Дајше код Голупца. У сваком случају конопља је у северној Србији била позната и пре доласка Османлија, али у мањем обиму од лана. Крајем XV века почиње постепено опадање интересовања за производњу лана и истовремено се повећава заинтересованост за узгој јевтиније конопље, да би конопља до 30-их година XVI столећа потпуно истиснула лан. У области Бранковића 1455. забележена је пореска вредност од лана у 198 села од 11.084 акче или 55,9 аспри по селу; у Херцеговини 1475—7. у 463 села 5.133 акче или у просеку 11,8 акчи по селу; у Сврљигу и Бањи (Видински санцак, 1478/81) вредност од 3.744 акчи постигнута је у 45 села или у просечно 83,2 акче по селу. У субашилуку Браничево просек код лана био је приближан оном у Херцеговини. Укупне пореске вредности добијене од лана и конопље биле су (у акчама) следеће:³

Регија	порез		број села		просек	
Лучица	939	91	65	8	14,4	11,3
Пек	413	20	35	2	11,8	—
Ждрело	472	112	48	7	9,8	9,8
Ресава	132	103	15	6	8,8	17
Раваница	105	5	8	1	13,1	—
Омоље	60	10	11	1	5,4	—

(прва цифра је за лан, друга за конопљу)

Занимљива је позиција сена и дрва. Према законској одредби о попису прихода покрајине Браничево, одређено је да свака баштина даје по кола села и кола дрва. У неколико случајева разлика је било, примерице у Калишту (40 дрва и 23 сена), у суседном селу Старци (два дрва и седам сена), у Пољедружу (88 кола дрва и само осам кола сена, уколико није грешка у слагању штампарског слога) и минимална разлика у Коштини (6:5). За два села (Устје, Кисељево) обавезе нису унесене, јер су становници давали страже, односно били у бродарској служби. Укупна количина код дрва износила је 1.028 кола, а код сена 935 кола.

У регији Пек четворогољски систем имала су села: Триброд (58), Сладинце (114), Камијево (149), Двориште (155), Долње Градиште (157), Стене (181), Житковица (182), Поменовци (199), Бариче (200), Изварац (201), Поточац (202), Влашки Дол (203), Виковац (204), Бановце (205) и Поникве (208). Укупна феудална рента у нахији износила је: пшенице — 1.211 лукана, јечма — 364, овса — 195, проса — 180, јечма и овса — 60, овса и ражи — 4 (240), јечма, овса и ражи — 6 (207). Раж није сејана посебно. Пшеница је највише произвођена у Триброду (100 лукана десетка, 58), у Клењу (90 лукана десетка, 40), Трстенику (85 лукана десетка, 38) и у Храбровцу (70 лукана, 41). Јечам је највише сејан у Трстенику (45 лукана десетка) и у Клењу (40 лукана). Овас је највише бацан у узорану земљу у Храбровцу (25 лукана десетка) и у селу Смркове (30 лукана). Просо је давало највеће количине у Триброду (20 лукана). Ако је десетак износио осми део рода при лукну од 92,36 кг, рента пшенице у Пеку износила је 894.783,68 кг или 89,478 вагона, јечма 268.942,32 кг или 26,89 вагона, овса — 144.081, шест кг или 14,4 вагона, проса — 132.988, четири кг или 13,29 вагона, јечма и овса 45.322,8 кг или 4,5

вагона, овса и ражи — 2.955,52 или 2,95 тона, јечма, овса и ражи — 4.532,28 кг или 4,5 тона.

Повртарство у нахији Пек било је заступљено са општом групом „Поврће“, чији је десетак био вредан 718 акчи и са сочивом, са 1.500 аспри. Доходак од воћа процењен је на 62 акче десетка. Шире је било 530 медри десетка, а дрва и сена са по 278 кола за сваку категорију. Највећа производња поврћа била је са 60 акчи у Трстенику и Клењу, сочива у Трстенику са 25 аспри, воћа у Трстенику (са 25) и у Милошевцима (са 20 аспри). Винове лозе је највише забележено у Клењу (100 медри десетка), а дрва и сена у Трстенику и Клењу (са по 30 кола). Са медром од 56,5 литара, коју треба помножити са десет, јер је реч о десетку, па се добија укупна производња вина од 298.450 литара.

Регија Ждрело имала је најразвијенији систем четворопољног плодореда. Земљишта око Млаве и Велике Мораве, подаље од ватрене дунавске границе а ближе ратарски напредном Косову, показивала су виши степен обраде земље. Такав аграрни поредак имала су села: Бучине (54), Ковачево (56), Ливадица (57), Шетоње (88), Степинац (90), Тополовац (103), Бајић (110), Крушевица (113, са двоструком површином јарих култура), Кушељево (114), Коварна (115), Ихлинце (118), Зградани (120, са многоструком разликом у корист јарих култура, 6:189), Радинац (121), Јеродим (126), Горња Бресница (127) и Бресница (234), која је, свакако, представљала матично село за ново насеље на висинском положају, Клењево (128), опет изгледа ново насеље са матичним селом у Клењу, Илијевац (160), Врбница (167), Полимерово (170), Јачово (184), Загушгница (186), Орашица (190), Острово (191) и Продина (193). Име села Ливадице указује на претварање ливаде у зиратну земљу као и назив Тополовца, који упућује на крчење шуме. Изгледа да је нахију населило становништво са југа, које је донело и напредније ратарство.

Феудални доходак у регији износио је: 1.997 лукаана пшенице, 545 јечма, 340 овса, 366 проса, 150 ражи (само у селу Заградани, на тимару Турчина), 140 јечма уз овас те 15 лукана јечма уз овас и раж (само у селу Парложици) (опет карактеристичан назив, који указује на претходни двопољни систем плодореда). Како је реч о десетку, реални урод ће се добити множењем ових износа са осам, а потом са вредношћу лукна да се производња изрази у савременим тежинским мерама. Пшенице је овршено бар 1.475.542,36 кг или 147,5 вагона, јечма 392.689,6 кг или 39,26 вагона, овса 251.221,2 кг или 25,1 вагона, проса 270.419,08 кг или 27 вагона, ражи 110.832 кг

или 11 вагона, јечма уз овас — 103.443,2 кг или 10,3 вагона те јечма+овса+ражи — 11.083 кг или 1,1 вагона. Жетва пшенице била је најтежа у селу Бајићу (200 лукана), Тополници (160) и Калишту (120), јечма у Тополници (50 лукана) и Калишту (40), овса у Бајићу (68 лукана), проса у Крушевици (30 лукана) и, Бајићу (20), а јечма уз овас у Заграданима (31 лукно).

Хортикултура није била развијена у Ждрелу. Зелениш из опште групе „поврће“ вредело је 777 акчи десетка, сочиво — 194, сочиво са грахом — 55, боб — три. Под прахом треба разумети црвени и нешто облији пасуљ (као и западним јужнословенским областима), јер постоје научне дискусије о томе кад се у балканским земљама јавио и са које стране бели пасуљ. Воће је израчунато са само 55 аспри дажбина, док је орах са 15 акчи означен посебно. И орах и боб су културе нешто јужнијих предела, горњег тока Јужне Мораве и Косова. Виногради су давали десетак од 1.340 медри, уз 500 акчи у новцу (само у селу Кули). Највише поврћа купљено је у Бајићу (60 акчи десетка), у Калишту (40) и Кули (30). Сочиво је било најраспрострањеније у Калишту (30 акчи данка) и у Драженовом Плету (24), сочиво уз грах у Бајићу (150 аспри десетка), боб једино у Дубници. Виногради су заузимали највише простора у атару Тополнице (250 медри десетка) и Бајићу (130). Укупан добитак у шири са медром од 56,5 литара износио је 751.100 литара.

Дрво и сено у два насеља нису купљени у истој количини, па је десетак за дрво износио 454 кола, а за сено 442 кола.

У регији Звижд живели су Власи (власи), који нису давали десетак.

У нахији Ресава четворопољни плодород имала су насеља: Суботица (44), Врбовац (177), Сувобор (179), Саднице (230) и Витежево (236). Феудални доходак износио је: пшенице — 842 лукна, јечма — 302 лукна, овса — 91, проса — 244, ражи — једно лукно (Витежево), јечма уз овас — 55 и јечма, овса и ражи — 10 лукана (Ђунце). Како се ради о десетку, реални род ће бити прерачунат множењем свота са осам. Тај рачун у савременим мерама показује следећу производњу: пшенице — 6.207.036,96 кг или 620 вагона, итд. Пшеница је највише сејана у Суботици (120 лукана десетка) и Храстићу (85), јечам у Храстићу (45) и у селу Војска (40), овас у Храстићу (30), просо у Храстићу (22 лукна десетка), јечам уз овас у Привишници (30). Од повртарских култура, зелениш у групи „поврће“ вредео је 288 акчи, сочиво 25, сочиво уз грах — 30, грах и боб — 10, воћа није било за ушур, а шидра је процењена на 292 медри, тј. 166.675

литара. Поврће је највише добијано у Храстићу (44 акче десетка), сочива са грахом у Храстићу (20 акчи ушура), а вина опет у Храстићу (90 медри) и у Привишници (50 медри). Дрво и сено у виду ушура испоручено је са 191 кола у обе категорије.

Мала нахија Хомоље (Омољ) имала је четворопољни плодоред само у Лазници (52), Рибару (225) и у Заграђу (53), где је сејана пшеница без нижих врста житарица, дакле и озима и јара. Ушур је износио код: пшенице — 311 лукана, код овса — 213, код проса — четири лукна, јечма и ражи као самосталног усева није било, код „поврћа“ — 109 акчи десетка, код сочива — 95 акчи, сочива и граха — 10, јечма и овса — 25 лукана, винограда, воћа и ораха није било, али је бостан ипак успевао, мада изузетно (шест акчи). Сено и дрво је давано на име десетка по 57 кола. Пшеница је највише сејана у Пешчаници (48 лукна ушура) и Лабљану (40), овас у Пешчаници (40), зелениш у Лабљану (22 акче ушура), сочива у Пешчаници (30 акчи десетка); сено и дрво највише је сакупљано у Лабљану (по 11 кола). Карактеристична је производња овса, тј. 157.381,44 кг, уз пшеницу од 229.791, 68 кг.

Раваница је, поред Звижда, била најмања регија субашилука Браничево. Четворопољни плодоред постојао је у селу Шумице (43), у селу Сладинце (114) и у Долњој Сени (176). Десетак је износио: од пшенице — 399 лукана, код јечма — 202, овса — 29, проса — 130, од сена и дрва — по 80, од „поврћа“ за 165 акчи, од сочива — 30 аспри, од граха 30, од воћа 7 акчи, од винограда — 155 медри и 560 акчи у новцу; мора да је било и бостана, јер је он уписан у Јехкивуцу, али неје стављена бројка. Од панађура и монопола наплаћивано је по 1.000 акчи (у селу Долња Сена). Производња пшенице је тако износила 283.813,12 кг, а шире 87.575 медри и 5.600 аспри у готову. Пшеница и јечам су највише сејани у селу Равни (70 и 30 лукана десетка), поврће у Долњој Сени (40 акчи ушура), пира у Керлевцима (50 медри ушура), а дрво и сено у највећој количини убирано је у Долњој Сени (по 20 кола).

3. Мезре као знак ратног пустошења али и производног напретка

Мезре су представљале зиратно земљиште, сејалишта, а истовремено селишта, напуштена насеља. Оне су у то доба у северној Србији биле најчешће расељена, напуштена села, од којих је ос-

пало само име или млин, али неки држе (М. Соколоски) да су то били и терени освојени од шума и ливада за производњу житарица, дакле не само ревитализовани, него и сасвим нови терени. Та селишта су имала тачно утврђен атар, а припадала су активним селима у свом суседству или и другим местима чији су становници били бржи да напуштене парцеле у суседству других села поседну и упишу у тефтер. Ипак, има случајева да је регистровано да „сами обрађују“, што би се имало разумети да су се одбегли житељи вратили и обновили земљорадњу без помоћи других насеља (212). Тих мезри било је више у Браничеву, близу дунавске границе, него, на пример, у нишком кадилуку, дубље у унутрашњости, где је било мање расељавања. За велики део селишта се каже да су празна, за друге је нотирано да су напуштена, али се наводе феудалне обавезе ушура (184, 210, 210). Мезри је било мање на султановим хасовима и хасовима турских функционера, рецимо браничевског субаше, него су чешћа на тимарима. Често су означене као „сејане су извана“, тј. не од суседног, него каквог удаљеног села, чак из друге нахије (101, 114, 144, 173), и код таквих је увек означен рентни доходак. Он се кретао од 50 до 250 акчи, а понекад је означен број лукана пшенице и јечма. Друге културе нису забележене на мезрама. Мезре су се често налазиле уз манастир, такође некад пуст, и то, не једна, него и три — четири, из чега се јасно може закључити да су вође пресељавања били манастирски људи (164). Имена неких од мезри показују занимања или културе које су упражњавали ранији житељи (Качар 44, Свињар, 167, Чела, 158; Кудељево, 128). У мезре које су настале као резултат новоосвојених површина за производњу вероватно би била она која су у свом имену имала атрибут „Горњи“ (170, 213, 248, 114, 239) или и „Доњи“ (173, 167). И активна села су носила такве атрибуте, па су пре доласка Турака такође настала проширењем обраде земље. Мезра Катун (172) свакако је настала досељавањем новог, влашког живља. Понекад мезре носе имена удаљених села, на пример Горње Прахово у нахији Ждрело, далеко од села Прахова (170).

У свим браничевским регијама мезре нису биле подједнако распоређене. У нахији Лучици биле су 23 мезре, тј. на једну је долазило 91,9 домаћинства. Празних и изван тефтера било је две (75, 245), празних — једна (125) и још једна која је увакуфљена (216); било је повише празних, али су сејане извана (101, 196, 197, 246, 247, 248 са млином, 247, 247), у једној празној је млин давао доходак, али није сејана извана (244), једна је сејана извана, али је ушла у

тимар (228). Остале су припадале суседним селима. У регији Пек било је 38 мезри, па је једна долазила на 23 породице. Било их је изван дефтера (201, 217), изван дефтера које су ипак давале доходак (211, 246, 247), празних које су давале доходак (157, 215), доста их је сејано извана (119, 144, 197, 197, 204, 209 — чак 500 акчи, 210, 210, 210, 211, 213, 215, 220, 243, 247, 247). На једној мезри становала су четири брата као колективни тимарник (213). Све остале су припадале суседним селима. У нахији Ждрело нотиране су 22 мезре и 52,6 домова долазило је на једну. Празних без давања прихода било је пет (111, 117, 117, 128, 194), једна је била напуштена (182), изван дефтера су биле две (123, 175), а неколико је сејана извана (120, 184, 204, 211, 247). Остале су припадале суседним селима. Мезре изван дефтера треба третирати као касније настале и ту се постављало без сумње питање ренте. Неке од мезри налазиле су се уз манастир, чији је статус био налик на позиције мезри. У Звижду није било сејалишта — мезри. У Ресави је нотирано 17 мезри, па је једна долазила на 31,1 домаћинство. Ван дефтера је била једна (44), једна је била празна без прихода (235), десет је сејано извана (173, 179, 216, 218, 227, 227, 229, 237, 238, 239, 243), а остале су припадале околном селу. Овде је највише мезри било поседнуто од људи са стране. У војничкој области од 20 насеља на 178 кућа долазиле су само две мезре, и то једна без прихода (225), а једна је сејана извана (248). У малој нахији Раваница регистровано је 17 мезри, тако да је 11,59 кућа долазило на једну мезру. Ту је седам мезри сејано извана (97, 114, 131, 131, 224, 238, 239) док је десет припадало суседним селима, највише у целом браничевском субашилуку.

III РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА 70-их ГОДИНА XV ВЕКА: ПРИМЕР ПОРЕЧЈА ЗАПАДНЕ МОРАВЕ

1. Демографска, општеполитичка и аграрно-техничка условљеност аграрне продукције северне Србије

Док је добра насељеност Косова, тј. земаља Бранковића од турског освајања јуна 1455. године сачувана до краја XVI века (1455:14.528 породица са домаћинима, 507 удовичких фамилија и 1610 нежењених одраслих мушкараца),¹ у поречју Западне Мораве демографска динамика, као први предуслов сваке, а нарочито ратар-

ске производње, била је осцилативна. Приликом пописа 1476. поменути популација показала је 11.275 хришћанских домова, на чијем су се челу налазили мушкарци и удовице и 13 фамилија муслимана. Након 40 година ту је било 3.128 хришћанских домаћинстава док су муслимани сачињавали 6,327% тога становништва.² Године 1491. сме-деревски санцак (у чијем се склопу налазило поменуто порецје) имао је 0,95 хришћана на квадратни километар, али треће деценије XVI столећа већ 5,74, насељавањем херцеговачких влаха и довођењем старог пољопривредног света крушевачког и особито вучитрнског санцака.³

Отоманско царство било је освајачка империја, чија је привреда морала бити прилагођена таквој стварности. Турци су наступили са наглом урбанизацијом, јер су помоћу паразитских градова држали у покорности хришћане. Потребне војске и многољудни градови захтевали су развијено житарство и сточарство, посебно овчарство. Стога је султанова царевина производила пшенице много више него западне земље, а од средине XVI века рурална економија је све више прелазила на сточарство, али не из разлога због којих је та тенденција започета на Западу 150 година раније.⁴ Према испитивању бугарских научника, промет зрнасте хране био је слободан до краја XV века, али је после тога држава наметала ограничења и завела је свој монопол.⁵ Пшеница је доласком Турака сејана у северној Србији много више него раније.⁶ Та увећања рељефно се виде у случају Велеса: ушур на пшеницу 1460. износио је 3.000 кила, 1476. — 7.000, 1481 — 8.200 и 1528 — 9.600 кила. Код јечма и других цереалија није постојало стално увећање. Стога је пшеница у Велесу 1460. износила 18,87% рода житарица, 1476 — 50%, а 1528 — 57,56%.⁷ Од осталих житарица у документацији се најчешће среће просо (које се јело као каша). Овас се није виђао у Турској, па су га Турци давали својим хатовима само мало увече,⁸ њим су сејана најлошија земљишта, која нису могла дати веће приносе других култура.⁹

Бугарски привредни историчар Ј. Саказов мисли да у техничком погледу ратарство је у Бугарској под турском владавином доживело извештан напредак, посебно у каснијој фази, али да је и даље постојало велико заостајање за земљама западне Европе. Дрвено рало употребљавано је и почетком друге половине XVII века.¹⁰ Никола Вучо налази да је један од разлога због којих земљорадња у турским условима није могла да напредује била и у томе што је уместо крупних поседа домаће црквене и световне властеле, која је

могла да инвестира у инвентар, уведен ситан тимар, који није имао интересовање за интензивну обраду земље.¹¹ Постојале су одредбе у вези са сејањем, којих су се морала држати села око Цариграда (1458) и наполичари код Једрена (1467). Међутим, надлежни службеници задужени за контролу земљорадника (амини) су се ограничили на то да терени не остану неограђени и да стока не штети житна поља.¹² Баркан наводи да су људи тога времена били у немогућности да обраде све површине због општег ниског ступња културе, посебно због мањка саобраћајних средстава и добрих комуникација, као и трговачке организације.¹³

Земља није ђубрена, него се освежавање тла изводило угаром и донекле неким зрнатицама; боб је по турским касабама сејан као баштенска биљка и око насеља.¹⁴ Дерншвам је (1555) видео наводњавање башта на путу из Једрена ка Мустапаши, али не и у средишним областима Полуострва. Он је описао вршај у Чорлу (Тракија) помоћу „диканије“¹⁵ Приноси су у средњем веку па и у XVIII столећу у Бугарској износили до четири пута колико је семена бачено у земљу.¹⁶ Земља је добила на цени, па је ратар крчио шуму и стварао оранице на падинама брда, оснивајући мезре новог типа. На сено се много полагало, јер се почело прелазити на стајско сточарење.¹⁷ Више путника запазило је цветне ливаде.¹⁸ Као баштенска биљка, детелина се у босанским канунамама јавила 1563. године; она показује виши степен пољопривреде.¹⁹ Нека израчунавања показују да су у извесним селима северне Србије крајем XVI века домаћинства производила велику количину пшенице — 5.800 кг, дајући царском хасу 725 кг; поред тога, добијала су граха за готово 40 акчи десетка.²⁰

Није сигурно да је тај грах представљао шарен пасуљ, него постоји могућност да је реч о грашку. Та биљка је у Европи и Азији постала састојак људска хране 6000. године пре наше ере, а производња му је током средњег века свуда проширена. Најпре је преовладавала врста са љубичастим цветом и округлим зрном и тек касније врста са белим цветом и смежураним семенкама (повртни грашак). Зрна су на Истоку сушена за резерве. Грашак су у Европу донела индотерманска племена својим досељењем, са првим трговима из времена око 3.000 година пре н. е. Назив „грашак“ долази од словенске речи „грах“ (руски „горох“),²¹ па је можда и грах у северној Србији у XV веку био у ствари грашак.

2. Ратарска производња северне Србије 70-их година XV века: пример поречја Западне Мораве 1476. године

Анкета је овде обухватила три нахије — Островицу, Маглич и Лепеницу, чији су тефтерски подаци објављени.²²

На хасу у нахији Островица постојао је скучен програм култура: пшеница, јечам, доста вина, боб, лан и бостан. На тимарима је та структура усева нешто проширена, али је боба и вина било знатно мање, и даље није било сочива и граха, односно и поврћа, док је бостана било врло много. Нахија је на име ушуре давала 861 лукно пшенице, 393 лукна јечма, 162 лукна овса, 12 лукана ражи, 13 лукана јечма уз оvas, три лукна овса уз раж, 143 акче за десетак од боба, 1.071 акчу за бостан, 19 за воће, 7.629 медри шире и 291 аспру за травнину, дрварину (а негде је речено и за испашу). Занимљиво је да је последња дажбина од натуралне (кола сена, дрва) постала новчана. Ако се ови износи ушуре помноже за житарице са осам а за остале производе са десет, добија се годишња производња изражена у старим мерама; према наведеним стопама, те се количине могу изразити у савременим мерним вредностима. То израчунавање показује да је годишња производња код пшенице износила: 636.055,68 кг или 63,6 вагон, код јечма — 270.319,84 кг или 27 вагона, код овса — 119.688,56 кг или 11,9 вагона, код ражи — 8.866,56 кг или 0,886 вагона, код јечма уз оvas — 9.605,44 кг или 0,96 вагона, код овса уз раж — 2.216,64 кг или 0,22 вагона, код боба 1.430 кг, код воћа количину за 190 акча, бостана за 10.710 аспри, код дрва и сена — по 2.910 акчи, код шире 4.310.385 литара. Код текстилних биљака табела гласи:²³

Област	Нахија	порез у акчама		број села		просек	
		лан	коноп.	лан	коноп.	лан	конопља
Зап. Морава	Островица	440	45	24	8	18,3	5,6
	Маглич		379		20		18,9
	Лепеница	5	72	1	5		14,4
	укупно:	445	496	25	33	17,8	15

Код бостана није јасно како је извршен обрачун десетка, јер је двојака формулација за његово узимање.

Пшеница је у регији Остружница највише сејана у селима: Павковању (229:80 лукана, са гувном и исправком) и Пожеги (258:66 лукана), јечам у Бојшници (219:45) и Придворици (216:37), овас у Пожеги (258:23 лукна), боб у Стргару (215 : за 30 акчи десетка). Лоза је највише узгајана у Стргару (215:600+1580 медри) и Придворици (216:1640 медри). За дажбине од сена и дрва највише је узимано у Пожеги (258:490 акчи) и Ужицу (259:370).

У регији Маглич, као и у нахији Островица, нису запажени примери четворопољних плодореда. Ту је ушур од пшенице износио 1.596 лукана, од јечма — 358, од овса — 37, од овса уз сочиво — 99, од ражи — 39, од ражи уз овас — 27, од јечма уз овас — 44, од бостана — 594 акчи, од воћа — 99, од сена и дрва — 3.720 акчи и од шире — 2.841 медрa. Тај ушур претворен у савремене мере износи: код пшенице 117.925,48 кг или 11,79 вагона, код јечма — 317.708,04 кг или 31 вагон, код овса 27.337,56 кг, или 2,7 вагона, код овса уз сочиво — 73.149,12 кг или 7,3 вагона, код ражи — 28.816,32 кг или 2,88 вагона, код овса уз раж — 20.948,76 кг или два вагона, код бостана — 5.940 акчи, код воћа — 990 аспри, код сена и дрва за вредност од 37.200 акчи, код шире — 605.165 литара. У Магличу је било села која су производила по 192 лукна десетка (Косорићи), 189 (Трстеник) и 180 лукана пшенице, код јечма 63 лукана (Косорићи), код ражи 22 лукна (Косорићи), код бостана за 237 акчи (Косорићи), за сено и дрво по 410 акчи десетка (Косорићи).

У области Лепеница ушур на пшеницу износио је 636 лукана, на јечам — 313 јунка, на овас уз раж — 141,5, на овас — шест, на раж — лукно, на бостан — 177 акче, на сено и дрво — по 970 аспри и на ширу — 127,5 медри. У савременим мерама тај десетак указује на производњу: код пшенице од 471.826,68 кг или 47 вагона, код јечма — 231.269,44 кг или 23 вагона, код овса уз раж — 104.551,52 кг или 10,4 вагона, код овса 4.435,28 кг или 4,4 тоне, код ражи 738,88 кг, код бостана за вредност од 1.770 акчи, код сена и дрва — по 9.700 аспри, код шире — 718.375 литара. Било је села са 225 лукана ушура, код јечма са 90 (Лазица) и 84 (Стокање), код овса уз раж са 41 лукно (Лазица) и 36 (Стопање), код бостана за 50 акчи (Лазица), код винограда за 32 и 30 медри.

За разлику од субашилука Браничево, мезре су у поречју Западне Мораве биле изузетно ретке. У нахији их уопште није било, у Лепеници само једна (247), која је била пуста, а у Островици неколико их је било празних (235, 236, 236, 233, 234), једна је била изван тефтера (260), једна је припадала суседном селу (263), једна је

обрађивана извана, а једна је пресудом кадије Островице додељена посаднику Островице у синору Доње Атенице (233), али њена експлоатација није припала том селу.

3. Цене житарица и вина у поречју Западне Мораве²⁴

Док су цене у Браничеву (1467) биле једноличне, јер још није било робноновчаних подстицаја (пшеница 12, остале цереалије 10, меда вина 15 акчи), девет година касније у поречју Западне Мораве цене су биле диференциране. У деценијама XV века постојала је већа разуђеност, зависећи од географских услова и од социјалног статуса произвођача. Док је цена младом вину стагнирала, јер је смањена потражња а производња грозђа се још лепо одржавала, мада предели нису били изразито виноградарски. Код житарица је важио паритет који се обично јављао у следећим пропорцијама: пшеница је за трећину била скупља од неплеменитих цереалија и варива, док је двоструко била скупља од овса, па су, примерице, стварани оквири: 12:8:6, 28:21:14 и слично. Из тога би се могло закључити да су се ниже житарице почеле реалније вредновати, а пшеница није на војнодржавну цену још успела да стекне додатни стимуланс.

Године 1476. могле су се запазити четири врсте система цена: а) однос 12 (пшеница) : 8 (јечам, раж, просо, смеша, сочиво) : 6 акчи (овас); б) 10 (пшеница) : 8 (јечам) : 6 (овас, раж, сочиво) (241); в) 15 (пшеница) : (јечам); г) 12 акчи и за пшеницу и за јечам. Од сеоског гувна, на коме је зрно механички истресано из сласја, узимана је одређена количина зрневља на име ушура, као цена услуга. Кад је била у питању пшеница, лукно гувна стајало је колико и пшеница; ако је истовремено обављена вршидба два или више усева, цена је узимана према оној јевтинијој или најјевтинијој врсти. Ширица није имала своје стално место у том поретку вредности, него је највише варијирала, с обзиром на то да ли је село било више виноградарско или ратарско, односно да ли је квалитет грозђа или прерада вина било укусније и тиме више тражено.

У типолошком склопу 12:8:6 ширица је износила 7 (242), 8 (243, 244) или 10 акчи (243), док је лукно за услуге гувна процењивано са шест акчи. У селу Горња и Средња Каменица (вероватно код Горњег Милановца, 248) гувно је наплаћивано са само пет акчи по лукну, а пшеница је износила чак 28 акчи (ако по среди није каква грешка при упису или дешифровању цифре!). У селу Вукошци (ју-

жно од Краљева, 249) јечам и овас су ишли заједно по седам, а шира по осам аспри. То је био готово јединствен случај — да је шира била скупља од јечма. У селу Горња Атеница и у Роћевићима (јужно и западно од Краљева, 251) јечам и шира ишли су по 10, а гувно чак по 12 акчи. На тимару синова Карађе (код Чачка, 263), овас, јечам и такса гувна наплаћивани су по 10, а шира само пет аспри. Слично је било и у Трнави (код Чачка, 265), у крају око Рошаца и у Љубостињи (код Краљева, 264), где је за ширу плаћано шест акчи. У селу Атеница (код Чачка, 266) овас је одређен са осам, а шира са седам акчи. У неким селима око Краљева и Чачка (267, 269) јечам је стајао 10, а шира само шест акчи.

Други тип цена (10:8:6) познаје такође различиту цену шире: 6 (221, 231, 270), испод 5 (227, манастир), само 3,3 акче (270, 271), али и десет акчи, колико је износила пшеница (Тимуша, 245). У овој скупини (као делимично и у претходној) јечам је био прецењен у односу на пшеницу, свакако зато што га је домаћи живаљ највише тражио и трошио, па се јавио тржишни моменат који није заобиђен ни у државној откупној депресивној цени. Бивало је да је и овас третиран високо, са осам аспри, уз пшеницу од 10 (230).

Релација 15 (пшеница) : 12 (јечам) вероватно се приближила тржишној цени. Тај се однос чешће среће у дербенцијским селима (на пример, и у Бресници, код Чачка), код којих се ређе уносе у попис и количине евентуално других житарица. Да је социјални статус био од значаја код уписне цене у вези с обавезама према држави, види се и код вина у овој категорији цена. Шира је ту обично процењивана са осам акчи од медре или чак и више — 8,8 (218); у исто време, код калуђера често није износила ни пет акчи, јер су манастири били већи произвођачи вина и већи понуђачи.

Поредак да су пшеница и јечам изједначени нивоом од 12 акчи такође је било својеврсно приближавање тржишној потражњи. У месту Конареву (јужно од Краљева, 250), у коме је пре неког упада Мађара одржаван панађур, и раж је таксирана са 12, жито гувна (можда и овас) са 10, а шира са 10 акчи. То су уједно и највише цене ражи и овса у попису од године 1476. Слично је било и са неким другим селима око Краљева, али и у околини Пожеге и Ужица (252, 253, 254, 255, 256, 257). У селу Горичани (југоисточно од Чачка, 252) јечам је достигао чак вредност 12,2 акче за лукно, што је више него што је плаћана пшеница.

Највиши ниво цене постигнут је у неким селима ужичког краја (Доњи Џујци, 260) где је пшеница пописана са 17, а овас и жито гувна са девет акчи, и где није било шире, јер је крај планински.

4. Ратарска производња 1476. године у насељима данашње чачанске општине

Чачанска општина данас има 54 насеља. Сва та места нису се у XV и XVI веку морала звати као данас, односно ни постојати. Нека села, нарочито као станишта касније досељених влаха била су млађа (Јанчићи, Миоковци, Соколићи, Жаочани, Кукићи, Станчићи, Мршинци, можда и Милићевци, Бељина, Качулице, Парменац, Премећа). У чачанска села овде ће се третирати и Пухово, Лучани, Добра Лука и манастир Св. Никола. Села су припадала кадилуку Брвенику (14), Магличу (1) и Островици (сва преостала). Највећа места 1476. била су: Рошци, Паковраће и Бралина; Чачак је имао само десет кућа и није имао ни гувна. У тефтер детаљног пописа из 1476. године ушло је 35 насеља. Та укључена села укупно су бројала 645 домаћина, 241 „табиа“, 29 теклића, седам нежењених одраслих мушкараца, 34 удовице и 19 рајинских млинова. Са три места управљао је један кнез, са осам других тимарници, а са преосталима примићури, што значи да су били у питању ту скоро досељени власи. Села обухваћена тимарницима давала су на име ушура 47 лукана пшенице, а остала још 143 лукна; десетак за јечам износио је 33 лукна, за јечам и овас — 18, за овас — 16 и за раж — осам лукана; за гувна дато је 50 других лукана жита, за лан — 112, акчи, за конопљу — 54, за свиње — 128, за воће — 34 акчи, на име ушура за ширу прдато је 840 медри, десетак од бостана је износио 278 аспри, од траварине, дрварине, односно испаше — 1.090 акчи, порез на млинове износио је 495, а за мед — 338 акчи ушура. Према примењеним критеријима мера, та невелика количина укупне производње износила је: пшенице — 140.387,2 кг, јечма — 24.383,04 кг, ражи — 2.216,64 кг, овса — 11.821,08 кг, јечма и овса — 13.298,84 кг, жита од гувна — 37.444 кг, код шире — 474.600 литара. Код дажбина исказаних у акчама треба додати једну нулу како би се удесетострученим износом добила годишња производња. И у поменутој групи села необично је велика продукција бостана. Кад је реч о свињама, цифру треба удвојити, тј. 256 свиња избројана су у седам насеља на 186 домаћинстава. Влашка насеља изгледа нису плаћала дажбину на држање свиња. У тих седам села било је 186 домаћинстава, што значи

да је на породицу долазило 1,37 свиње, што је очигледно недовољно, тако да су свиње представљале предмет тржишног промета. Преко две свиње имали су само Чачак и Горичани (чак 4,1 крме на породицу). Поред скробне хране, чак и само у оквиру села данашње чачанске општине постојала је размена свиња.

Највеће обавезе према спахијама и држави имало је највеће насеље посматране групе села — Паковраће. Црква у том месту давала је 200 медри шире на име ушура, а у селу је било и хаса—винограда. Ту је и порез на бостан (60 акчи) био кудикамо већи него другде на територији данашње општине. На воће десетак је био највећи у Паковраћу (30 акчи), а само још четири аспре се плаћало у Рошцима. За конопљу се највише давало у Горичанима (25 акчи), за гувно у Липници (10 лукана, 60 аспри). Винограда је било у свим насељима, али је ушур био највећи у Рошцима (300 медри, 1.800 акчи); ту је и данак за лан био највећи. Паковраће је највише плаћало траварину и дрварину и за мед (268 аспре), а за млинове Атеница.

IV РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА ОКО 1480. ГОДИНЕ: ПРИМЕР — СВРЉИГ И БАЊА¹

Попис видинског санџака из 1478—81. године обухватио је и две мање области савремене Србије — Сврљиг и Бању. Хасови заима тврђаве Сврљиг, тимар кадије и тимари десет других муслимана обухватили су 16 села тога хаса и 18 села распоређених у поменути тимарима. О четворопољном плодореду може се говорити само у случају местâ: Аланинџе (124—5), Глоговџе (145) и Извор (151). Тај скуп села био је дужан да на име десетине преда: пшенице — 7.047 мерица, јечма — 4.927 мерица, јечма уз овас — 1.731, проса — 2.605, ражи — само за 65 акчи, Сочива за 1.157, повртарски усева — 2.228 акчи, за лук — 382, за воће — 2.241, за орахе — 175, шире — за 6.198 аспри, сена за 9.563 акче. Пореска обавеза за лан износила је 3.165 аспри, а за Бању — 579 акчи; то је било распоређено тако да је дажбина на уписана села у Сврљигу износила 95,9 акчи по селу и 48,2 у Бањи.² Конопља, бостан, остала ваарива, самосејан овас и наплата за дрво се не помињу. Како није тачно познато колику је тежину у окама садржавала мерица, односно медра, у литрама, тешко је одредити вредност целокупног ушура, а тиме и производње.

Село Кали Баба (у хасу заима Сврљига) давало је годишње 500 мерица пшенице на име десетка, што је представљало највећу ло-

калну продукцију. Село Периш предавало је 400 мерица јечма, Ала-нинце — 458, Гулихан — 425, а Бели Поток — 400 мерица. У селу Подград, поред редовног ушура од пшенице, јечма и проса, убележено је још 2.159 акчи као „приход од хришћана у житу и принадлежностима“. Код јечма је Кали Баба дала опет највише — 500 мерица, и иста количина као код пшенице говори о равнотежи која се морала поштовати у плодореду. Код јечма уз овас највише десетка одношено је у насељу Позвизд — 280 мерица. Код проса (које се употребљавало у виду каше) рекордер је (са 200 мерица) било место Дудевлад, у које су се само нешто раније преселио део становништва из села Давидовце. Производња сочива била је највећа у Белом Потоку (шест мерица ушура за 90 акчи). Код градинарских усева осам места давало је преко сто акчи за десетак. У добијању лука у два насеља од укупно десет, у којима је та култура негована изван окућнице, забележене су своте од 78 и 76 аспри. Велико село Кали Баба плаћало је 200 аспри на име воћног ушура. Код ораха најјачи произвођач био је Бели Поток (70 акчи, уз 120 од воћа). У производњи вина предњачило је село Позвизд са 2.000 медри, а затим Подград (456) и Брекуново (400 медри). Вино је било изузетно јевтино, па је ушур са salariјом износио само четири акче за медру. За сено највише се узимало у Позвизду — 712 акчи.

Област Бања састојала се од 12 тимара у 12 села. Четворопољни плодоред имало је село Мужинце и евентуално Трбушница. Укупни ушур код пшенице износио је 1.583 мерице, код јечма — 1.088, проса — 360, код сочива — 202 акче, код хортикултурних биљака — 562, код воћа — 397, код ораха — 125 акчи, шире — 2.430 медри и код сена — 2.856 акчи. Остали производи на које се узимао десетак, осим већ поменутог лана, не помињу се. Највећи ушур пшенице, од 225 мерица, забележен је у селу Мужинце и у Бресту, највећи од јечма у Бресту (160 мерица) и у Горној Чачуни и Горнем Радвану (по 120 мерица), највећи код проса од 80 (Крушево) и 70 (Брест) мерица, код сочива је по 30 аспри узимано у неколико насеља (166, 170, 176, 177), код градинарских култура у Горној Чачуни (80) и Бресту (66 акчи), за воће опет у Бресту (105) и Средњој Врмзи (75 акчи), код ораха у Реснику (45 аспри), код сена највише је купљено у Даверацу (640 акчи), а шире је највише предавано у Горнем Радвану (500 медри) и Ораховици (400).

Цене ушурских продуката биле су уједначене у поменуте две области — ниже него у поречју Западне Мораве. Мерица пшенице

плаћана је осам акчи, јечам, јечам уз овас и овас по пет, од ретке ражи десетак је узиман у новцу, па се не види цена, јер се не означава количина. Ши́ра је износила само четири аспре. Цена код лана је карактеристично варијала: 0,21 акче (145), затим 0,495 акчи у Бањи (165), односно 0,33 акче (172). Различите цене лана у овој регији је изузетна појава, тим пре што није реч о пијачној конјунктури, о специјалистичкој производњи или о великим контингентима испоруке. Изузетно у селу Сеници (у Загорју) пшеница је износила 12, а јечам и просо по 10 акчи, док је ши́ра остала на четири аспре; у такође планинском селу Загорја Јарменинце цене су показивале исти ниво као у другим насељима Сврљи́га. У сврљишком селу Лалинце, на тимару Мустафе (добијеном августа 1469) убележено је 400 акчи од пашњака у личном поседу тимарника, као и приход од два муслимана (у износу од 200 акчи, 160).

Мезри је у Сврљи́гу и Бањи било зачудо у великом броју, иако се оне ту, у ипак заклоњеном пределу, неби очекивале, јер су изазване променама у популацији. Њих, као ни на другим странама, није било на (заимовом) хасу, мада је и ту било пресељавања сељана из заимовог хаса (134, 135, 133, 156) Селишта и насељавање мезри на тимарима било је уобичајено. У Сврљи́гу је забележено девет мезри, које су сејане „извана“, две нису биле ни уписане у старом тефтеру, седам је припадало селима уз која су се налазиле, а једно селиште је представљало пашњак (Орал, 146). И у мезри Отуловце постојало је рало тимарника суседног села, али се у њеном саставу налазио и пашњак (162). У случају мезре Беласовац (154), која је била изван старог дефтера, и тимарник је са знањем санџак-бега преузео обавезу да на сејалиште настани неке од својих рајетина, што је и извео и постигао приход од 150 акчи. Селиште Јарменинце, такође изван старог дефтера, је званично било пусто, али су неки хришћани из Првадереша (вероватно из Загорја) и тимарниковог села ту становали, и остваривали су приход као и друга села од готово свих производа. У Бањи постојале су свега две мезре — Церовница (174) и Граб (177). Десетак је давао и пашњак Брезовица.

V ПРВИ СЕОСКИ ТРГОВИ У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ У УСЛОВИМА ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ

После прве серије угарских упада у Србију, од средине 70-их година почињу се осећати тенденције да се образују тржишне цене и поред режима депресираних цена које је диктирао централистички

апарат освајачке државе. Та настојања помагале су разлике у аграрној производњи које су постојале између, не само појединих регија, него и група села у оквиру истог краја, јер планинска села нису имала довољно скробне хране, а била су знатнији произвођачи све траженијег сена, са увођењем стајског сточарења. Изгледа да су локације тих места за (недељне) пазаре и (годишње) панађуре (сајмове) одређене још у доба Деспотовине и да су то Турци примили у наслеђе. Нарочито су добро ишли неки производи — пшеница (набављана и да се намири ушурска обавеза у годинама лоших климатских померања), ниже врсте житарица које су служиле за прехрану стоке, свиње, бостан, лан и неке баштенске биљке. Вино је најмање тражено, јер је готово свуда произвођено, мада шира показује стална варирања у погледу цена. Поменуте тенденције огледају се и у системима цена, које су увек биле посебне за планинска села. Реалније вредновање скробне хране почело је на сеоским пазарима са неплеменитим житима којима је храњена стока али и људи у време неповољних година.

Тих локалних пијаца било је највише у субашилуку Браничево. Она су већ означена. Панађури су одржавани и у Долњој Сени (176), која није унета у карту као сталан трг, али су у месту годишње убиране 1.000 акче за панађур и монополе. У Орашју, које је означено као сеоски трг, такса од пазара и монопола и на баждарину доносила је само 200 аспри (217). Треба изразити чуђење што слични тржишни приходи нису означени у селу Војски (Ресава), где је прелаз преко Мораве, уз манастир Идин, обезбеђивао сто акчи дохотка (219). Неки од сеоских тргова су управо настали на сличним прелазима преко река. У поречју Западне Мораве 1476. пазарно место било је само Конарево (јужно од Краљева), где је пре последњег угарског упада одржаван и годишњи панађур (I, 249—50). У Сврљигу око 1480. пазарно место налазило се у селу Лозани, на хасу заима. Закуп пазара и муката на панађур доносио је велик приход од 4.000 акчи (136), што значи да је промет добара на тој сеоској пијаци био значајан.

НАПОМЕНЕ

I

1. N. S. B. Gras, *A History of Agriculture in Europa and America*, New York, 1940, 33—40, 95; M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1952, 22, 25, 26, 31; Y. Bezaud, *La vie rurale dans le sud de la région parisienne de 1540 à 1560*, Paris, 1929, 145, 159; H. Sée, *Französische Wirtschaftsgeschichte I*, Jena, 1930, 87—8; K. T. Ehenberg, *Agrarische Zustände in Italien*, Leipzig, 1886, 15. — Вид. и: M. Festy, *Les conditions de production et de récolte des céréales*, Paris, 1947; K. Г. Авајсв, „Тропољни систем земљорадње“, Београд, 1947, 7.
2. J. Meuvret, *L'agriculture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècle*, *Relazioni CISS IV*, 140—1; исти, *Agronomie et jardinage au XVIIe et au XVIIIe siècle*, *Homage à Lucien Febvre. Eventail à l'histoire vivante II*, Paris, 1953, 353—5; Sombart, *Der moderne Kapitalismus I*, München—Leipzig, 1922, 489; J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I*, Padova, 1938, 27; W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13 bis zum 19 Jahrhundert*, Berlin, 1935, 52—3; Raveau, *L'agriculture et les classes paysannes*, Paris, 1926, 147; M. Bloch, *Les caractères*, 19, 25, 119; R. Mousniere, *Les XVIe et XVIIe siècles*, Paris, 1950, 246.
3. J. Kulischer, н. д., II, 39; H. Heaton, *Histoire économique de l'Europe*, I, Paris, 1950, 239.
4. Sombart, *Kapitalismus II*, 640. — Hita (Heaton, н. д., I, 205) погрешно мисли да је и памук пренесен из Америке.
5. E. Luillard, *La vie rurale dans la plaine de Basse Alsace*, Strasbourg—Paris, 1953, 41.
6. F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949/57—8, 219, 221; G. Luzzatto, *Storia economica I*, 108—9; P. Grand, *L'agriculture au moyen âge de la fin de l'empire romain au XVIe siècle*, Paris, 1950, 257—8.
7. N. Gras, н. д., 157—70; M. Bloch, *La vie rurale: problèmes de jadis et de naguere*, *Annales d'histoire économique et sociale II*, Paris, 1930, 100 исти, *Les caractères*, 192, 211—2. — Вид. и K. Kautsky, „Аграрно питање“, Београд — Загреб, 1953, 14—29. — На исушеним теренима на Западу обично су настајали заједнички пашњаци, *L'Occident* 31, 40, 42—3).
8. R. Grand, н. д., 260—64.
9. Исто, 265—9 и 269—71.
10. Исто, 271—8.
11. Исто, 278—81.
12. Исто, 281—2.
13. Исто, 282—5.
14. Исто, 285—91.
15. Исто, 291—314.
16. Исто, 315—22.
17. Исто, 322—29.
18. Исто, 329—53.
19. J. Le Goff, *Средњовековна цивилизација Западне Европе*, Београд, 1974, 252—53, 165—8, 125—6, 137, 256—7, 462, 479, 483.
20. G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiévale I*, Paris, 1962, 182—3, 222.
21. P. Лопез, „Рођење Европе“, Загреб, 1978, 129—30.
22. G. Lorenzoni, *La questione agraria albanese*, Firenze, 1930, 21, 10.

II

1. Излагање пододељка израђено је на основу уводног саопштења приређивача књиге „Браничевски тефтер“ (Београд, 1987) Момчила Стојаковића (1—14 страна). — Ради скраћеног цитирања, страница овог тефтера наводиће се у заграда у основном тексту.

2. Д. Бојанић, „Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији“, зборник „Мере на тлу Србије кроз векове“, Београд, 1974, 92.

3. С. Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV—XVI века“, Историјски часопис, XXXIX, Београд, 1994, 53.

III

1. Б. Храбак, „Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века“, Глас САНУ, 290, Београд, 1974, 34—5.

2. Б. Храбак, „Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475—1575“, „Наша прошлост“, I н. с, Краљево, 1986, 27 и 30—1.

3. Н. Тодоров, „За демографското Състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в.“, Годишник на Софиския университет, т. LIII, 2, София, 1960, 206, 211, 212, 215.

4. Б. Храбак, „Рурална привреда области САН Косова 1455—1600“, Гласник Музеја Косова, XIII—XIV, Приштина, 1984, 147.

5. Икономиката на България до социалистическата революция, София, 1969.

6. К. Костић, „Културне биљке у српским земљама за турскога времена“, „Наставник“, лист Професорског друштва, XXIV, Београд, 1913, 162—3.

7. М. Соколки, „Градот Велес во периодот од околу 1460—1544. година“, Гласник на Институтот за национална историја, бр. 2/1959, Скопје, 170—1.

8. F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—55, München—Leipzig, 1923, 41; М. Влаинац, „Из путописа Ханса Дерншвана 1553—55. год“, „Братство“, XXI, Београд, 1927, 41 и 44.

9. „Косово некад и данас“, Београд, 1973, 289.

10. Ј. Саказов, Булгарисахе Виртсехафтгесехиехте, Берлин—Леипзиг 1929, 199—28.

11. Н. Вучо, „Привредна историја Србије до Првог светског рата“, Београд, 1955, 128.

12. N. Beldiceanu, Les actes des premiers sultans, conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris, t. I, Paris — La Haëe, 1960, 144—5, 119, 121.

13. Осврт О. Ј. Баркана на Броделову књигу »La Méditerranée« у Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul, année XI, 14 (1953), 203; А. Inan, Aperçu général per l'histoire économique de l'Empire ottoman, Istanbul, 1941, 12.

14. Б. Храбак, „Извоз житарца из Османлијског Царства у XIV, XV и XVI столетју“, Приштина, 1971, 463—4.

15. F. Babinger, Dernschwam's Tagebuch, 234—5 и 251; М. Влаинац, „Из путописа“, 41, 44, 39.

16. G. Duby, L'économie rurale et la vie des campagnes du l'Occident médiéval, Paris, 84—91; Р. ж. Бошковић, „Дневник са пута из Цариграда у Пољску (1762)“, превео Д. Недељковић, Београд, 1937, 28, 31, 75.

17. Капуни і капунаме, Сарајево, 1958, 31, 41, 45, 54, 66; „Историја народа Југославије“, II, Београд, 1960, 135.

18. Б. Храбак, „Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у XVI веку“, Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI Б (1969).
Капуниікапунаме,діевал,Paris,

19. Капуни і капунаме, 84; О. Л. Баркан, XV ve XVIinci asirlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari, II cilt, Istanbul, 1945, 10.

20. Д. Бојанић, „Неготинска Крајина у време турске владавине“, Гласник Етнографског музеја, XXXI—XXXII, Београд, 1969, 89—90.

21. „Литература“ (Београд), 9. V 1994, 22.

22. Подаци за анализу ратарске производње за три нахије поречја Западне Мораве узети су из публикације: „Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије, XV и XVI век“, I, приредио А. Аличић, Чачак, 1984 (цифре у заградама у основном тексту односе се у поглављу на ту публикацију).

23. С. Мишић, н. н, 54.

24. Б. Храбак, „Цене житарица и вина око Западне Мораве, Ужица и Рудника 1475—1575“, Историјски гласник, 1986, 1, 56—57.

IV

1. Овај одељак израђен је на основу текста: Д. Бојанић, „Фрагменти општинског пописа видинског санџака из 1478—81. године“, Мешовита грађа, II, Београд, 1973, 79—177, (странице у загради основног текста односе се на ову публикацију).

2. С. Мишић, н. н, 54.

AGRICULTURE DE LA SERBIE SEPTENTRIONALE DANS LE DERNIER TIERS DU XVe SIÈCLE

Si l'on ne connaît pas l'agriculture dans les conditions rurales du XVe siècle, il est difficile de se faire une idée exacte de l'ensemble des conditions et des domaines de la vie d'un milieu et d'une population. Cette activité économique fondamentale ne peut pas être étudiée partiellement (analyser, par exemple, une ville actuelle avec les villages de la commune); il faut considérer un territoire beaucoup plus vaste pour éviter de prendre des phénomènes contingents et spécifiques d'une région pour une caractéristique générale. Lorsqu'il est question de la technique et des cultures agricoles, un jugement bien fondé suppose une analyse de la situation en Europe aussi.

Les possibilités historiographiques de la fin du moyen âge sont loin d'assurer des réponses exigées par la société et la science modernes. Les études sur l'agriculture de la Serbie septentrionale au début de la domination turque dans les régions serbes n'existent pas. Cependant, il existe des defters de recensement turcs, partiellement connus grâce à la traduction de ceux-ci, si bien qu'il est possible de traiter de nombreuses questions de façon tout à fait concrète. Du point de vue géographique il ne peut être question que d'examen fragmentaires, du fait que les rôles d'impôt n'ont été publiés que pour le sous-pachalik de Braničevo, pour les nahies du bassin de la Morava occidentale et pour deux régions du Nord-Est de la Serbie (Svrljig et Banja). D'autre part, il convient de tenir compte du fait que le nord extrême de la Serbie, la région de Belgrade et la Mačva n'étaient pas encore occupés par les Turcs. Cela impose la nécessité d'études comparées et de référence aux sources turques pour les régions voisines (nord-est de la Bulgarie, Bosnie).

Les recherches effectuées sur les trois territoires susmentionnés accusent des différences qu'il faudrait examiner dans le détail, d'où la nécessité d'analyser cette matière séparément. Dans la première partie de la présente étude sont exposées les données relatives à la culture et à la technique agricoles de l'Europe occidentale et de l'Europe centrale aux XIVe et XVe siècles. La Serbie du Nord était en retard sur cet ensemble du point de vue du développement, raison pour laquelle il faudrait se pencher aussi sur le siècle avant-dernier de l'Occident médiéval. Des comparaisons révèlent aussi certains avantages de la Serbie: passage partiel de l'ensemencement du blé tous les trois ans à l'ensemencement de cette culture tous les quatre ans, ainsi que la production des quantités de froment beaucoup plus importantes, étant donné les besoins de l'Empire ottoman (revêtement d'une puissante armée, nombreux centres urbains). Il y a eu des essais de convertir les quantités de mouture en unités de poids utilisées à l'époque actuelle et d'établir des différences non seulement entre des régions, mais aussi entre des villages voisins. Ces différences étaient des prémisses d'une économie de marché. Avant la fin du XVe siècle les Turcs n'empêchaient pas le mouvement des produits agricoles, si bien que l'on assista à la formation libre des systèmes de prix, différents de ceux, dépressifs, qui étaient fixés par l'État, ce qui donna naissance à des marchés ruraux. La circulation des marchandises comprenait surtout le blé (étant donné qu'il était utilisé pour payer le tribut), les porcs, le foin, les melons et les céréales de moindre valeur, employées comme nourriture des bestiaux, ces derniers ayant déjà commencé à être gardés dans les étables en montagne. Tout cela a dû être considéré dans le cadre des migrations de la population, les immigrés apportant avec eux des cultures de leur pays d'origine. Aussi l'enquête a-t-elle embrassé les «mezra» qui n'étaient plus seulement des villages d'autrefois, mais aussi des emblavures nouvellement acquises, le prix des terres ayant commencé à augmenter. L'horticulture était toujours peu développée et insignifiante, alors que la viticulture était trop développée pour les conditions existantes, les villes musulmanes ne consommant pas de boissons alcooliques. Le prix du vin non fermenté variait beaucoup et, par endroits, de même que d'autres cultures, il pouvait être remplacé par de l'argent. Cela ne faisait que stimuler le commerce. Les oscillations du prix du lin aussi et dans le cadre d'une même région témoignaient, à leur tour, des débuts de l'économie de marché que les Turcs supprimèrent dès le XVIe siècle.